

Het antirevolutionaire volk achter de kiezers. De mythe van een leuze.

De electorale aanhang van de ARP rond 1885 en in 1918

RON DE JONG

Inleiding

De leuze *'Het volk achter de kiezers'* heeft onder antirevolutionairen lange tijd dienst gedaan als middel tot mobilisatie van de calvinistische 'kleine luyden' en als een rechtvaardiging van het verzet tegen de liberale dominantie in de Nederlandse politiek. G. Groen van Prinsterer, vormgever en lange tijd verpersoonlijking van het antirevolutionaire beginsel, beriep zich in de Tweede Kamer en tijdens verkiezingen vaak op het volk achter de kiezers. Onder dat volk zou de aard van het Nederlandse volk, het calvinisme, het best bewaard zijn gebleven. De calvinisten waren in deze opvatting van het wettelijke land buitengesloten, onder het electoraat ondervertegenwoordigd en daarbuiten, in het werkelijke land, oververtegenwoordigd. A. Kuyper, de opvolger van Groen en oprichter van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), verwees regelmatig naar het volk achter de kiezers om zijn politieke eisen moreel te rechtvaardigen. Volgens hem hielden census en districtenstelsel de liberalen kunstmatig in het zadel. Zo hield hij in 1909 tijdens een verkiezingsbijeenkomst in Dordrecht zijn gehoor voor dat de kiesrechtuitbreiding van 1887 tot het eerste christelijk kabinet had geleid, en de tweede uitbreiding in 1896 tot het tweede christelijk kabinet in 1901.¹

Het idee dat de census de liberalen bevoordeelde en aan een kunstmatige meerderheid in de Tweede Kamer hielp, heeft zijn sporen nagelaten in de historiografie. Zo was de liberale meerderheid in de jaren 1870 en 1880 volgens een overzichtswerk van de ARP uit 1949 vooral het gevolg van het beperkte kiesrecht.² Tegenover het profijt dat de liberalen van de geringe omvang van het electoraat zouden hebben gehad, stond het nadeel dat de antirevolutionairen ervan zouden hebben ondervonden. Dit beeld is niet beperkt tot de oudere literatuur. In 1983 schreef bijvoorbeeld G.J. Schutte dat het kiesrecht in de jaren 1870 en 1880 beperkt was tot de meer gegoeden wat nadelig voor de ARP uitpakte, omdat haar aanhang zich vooral onder het volk achter de kiezers bevond.³ Ook de politicoloog R.A. Koole stelde in 1995 in zijn

¹ *De Nederlander*, 5 juni 1909.

² J.A. de Wilde, C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen 1949) 97.

³ G.J. Schutte, 'De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', *Radix* 9 (1983) 73-104, 83, 88. Dezelfde opvatting bij J. de Bruijn,

overzicht van de Nederlandse politieke partijen dat de ARP vooral niet-kiesgerechtigden organiseerde. Het electoraat werd volgens hem gedomineerd door goeude liberalen.⁴

De claim van de ARP meer dan andere partijen de niet-kiesgerechtigden te vertegenwoordigen, was blijkbaar zo overtuigend dat ze aanvankelijk nauwelijks bestrijding ondervond. Daar was ook weinig aanleiding toe omdat dit beeld aansloot bij de opvattingen van veel liberalen. Want waar volgens de antirevolutionairen het calvinistische verleden vooral onder de 'kleine luyden' bewaard was gebleven, representeerde het calvinisme voor veel liberalen juist het verleden dat zij als het denkend en kiesgerechtigd deel van de natie achter zich hadden gelaten. En hoewel vooruitstrevende liberalen zeker wel vertrouwen hadden in de niet-kiesgerechtigde bovenlaag van de arbeiders, waren de meeste liberalen bang dat het volk achter de kiezers voor het verleden zou kiezen en niet voor de vooruitgang.

Juist in het licht van de niet altijd even positieve verwachtingen die veel liberalen van het niet-kiesgerechtigde deel van de mannelijke bevolking hadden, is het opmerkelijk dat in het recent verschenen proefschrift van Patrick van Schie over de Nederlandse liberalen tussen 1901 en 1940 de stelling wordt geponeerd dat de liberale partijen veel meer aanhang hadden onder de lagere bevolkingsgroepen dan doorgaans wordt aangenomen. Op overtuigende wijze laat hij zien dat de liberale partijen rond 1910 in een aantal kiesdistricten de trekken van een volkspartij bezaten en in die streken in het geheel niet leken op de elitaire partijen waarvoor ze vaak worden versleten.⁵ Deze constatering vestigt de aandacht op de vraag hoe het met de electorale achterban van de politieke partijen in Nederland was gesteld. Een vraagstuk dat te lang is genegeerd.

De benadeling van de ARP door het beperkte kiesrecht paste goed bij de traditionele opvatting dat de gereformeerden vooral behoorden tot de kleine boeren, de lagere employés en de kleine middenstand. Lokaal en regionaal onderzoek dat de laatste twintig jaar is verricht, heeft echter laten zien dat deze voorstelling van zaken tamelijk eenzijdig is. In de grote steden behoorden de gereformeerden inderdaad doorgaans niet tot de hogere sociale lagen, maar op het platteland was de situatie sterk uiteenlopend. In verschillende gemeenten maakten ze wel degelijk deel uit van de lokale elite.⁶

'Partij of beginsel? De antirevolutionaire en christelijk-historische richting in de Nederlandse politiek', in: J. de Bruijn (ed.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 27-69, 29, 36.

⁴ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Baarn 1995) 100.

⁵ P. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005) 418-424.

⁶ Zie voor een overzicht van deze ontwikkeling D.Th. Kuiper, 'De Doleantie en de Nederlandse samenleving', in: W. Bakker e.a. (eds.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 203-239.

In het licht van de uitkomsten van het onderzoek naar de sociale achtergrond van de gereformeerden is de vraag daarom van belang welke mannen eigenlijk kiesgerechtigd waren onder het regime van de kieswet van 1850. Lange tijd werd aangenomen dat het overgrote deel van de kiesgerechtigden tot de sociale bovenlaag behoorde. Hierin is de laatste decennia wel verandering gekomen. Op het platteland bestond een groot deel van het electoraat uit middelgrote zelfstandige boeren. Deze boeren bezaten het kiesrecht omdat ze in de grondbelasting waren aangeslagen – samen met de personele belasting op het platteland de belangrijkste manier om kiesrecht te verwerven – terwijl veel grote pachters het kiesrecht misliepen doordat zij daarin niet waren aangeslagen.⁷ Op het platteland was het dus zeker niet zo dat de kiesgerechtigden altijd dezelfde personen waren als de rijkste en aanzienlijkste inwoners. Ook in provinciesteden zoals Delft en Haarlem waren electoraat en elite geen samenvallende categorieën. In deze steden behoorde ongeveer 50 procent van de kiesgerechtigden tot de zelfstandige middenstand zoals ambachtslieden, winkeliers, logementhouders en kroeghouders.⁸ In Breda was iets meer dan de helft van alle bakkers en vleeshouwers kiesgerechtigd en ongeveer de helft van alle winkeliers.⁹ Alleen in de grote steden, waar de census absoluut en relatief veel hoger lag dan elders in Nederland, maakte de kleine burgerij een veel kleiner deel van het electoraat uit; in Amsterdam bijvoorbeeld maar ongeveer 13 procent.¹⁰ De resultaten van de onderzoeken naar de sociale achtergrond van de gereformeerden en naar de sociale samenstelling van het electoraat doet de vraag daarom naar voren komen of de ARP inderdaad zo benadeeld werd door het censuskiesrecht als vaak verondersteld wordt.

Het orthodox-protestantse electoraat

Toetsing van de omvang van het antirevolutionaire electoraat is niet zo makkelijk. Een eerste indruk van de omvang van de ARP kan het aantal zetels geven dat de partij in de Tweede Kamer bezette, maar daaraan zitten allerlei haken en ogen. Zo sprak Groen wel vaak over een partij en over daarbij behorende kiezers, maar van een antirevolutionaire partij met een herkenbare electorale achterban was voor het begin van de jaren 1870 eigenlijk geen sprake.¹¹ In tabel 1 begint het overzicht van het aantal zetels dat door de protestantse partijen in de Tweede Kamer werd bezet dan ook pas in 1879.

⁷ R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 16-18.

⁸ L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987) 252-253; Idem, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)* 92 (1979) 391-412, 410.

⁹ R. de Jong, 'Eene schifting tussen bokken en schapen. Enkele achtergronden en gevolgen van de conservatief-katholieke verkiezingssuccessen in Breda rond 1870', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* ('s-Hertogenbosch 1991) 115-154, 138-139, 152-154.

¹⁰ B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1896* (Amsterdam 1986) 23-25.

Voor een toetsing van de omvang van het orthodox-protestantse electoraat maakt dit echter weinig verschil aangezien de eerste kiesrechtuitbreiding na 1850 pas in 1888 zou plaatsvinden. Ook de kiesgerechtigden uit de jaren 1880 kwalificeerden zich dus op basis van de kieswet van 1850.

Het gebruik van de term protestantse partijen in plaats van ARP wijst op een ander probleem. De ARP bleef na haar oprichting in 1879 namelijk niet ongeschonden. In 1894 scheidde zich een aantal antirevolutionairen onder A. F. de Savornin Lohman af die als vrij-antirevolutionairen zelfstandig aan de verkiezingen zouden deelnemen. Naast deze afscheiding werden er in de loop der tijd nog enkele partijen opgericht die hun pijlen ook op de orthodoxe kiezers zouden richten. De belangrijkste hiervan, de Christelijk Historische Kiezersbond (CHK) en de Friese Bond¹², zouden na twee fusies in 1908 samen met de vrij-antirevolutionairen de Christelijk-Historische Unie (CHU) vormen. Ook na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918 komen we verschillende orthodox-protestantse partijen tegen. De evenredige vertegenwoordiging bood vooral voor de kleinere partijen betere mogelijkheden om een kamerzetel te bemachtigen dan het districtenstelsel.

Het ontstaan van verschillende protestantse partijen uit en naast de ARP levert een methodologisch probleem op. Moeten die partijen bij het onderzoek betrokken worden of niet? Wanneer die partijen buiten beschouwing worden gelaten, neemt de kans toe dat de leuze *'Het volk achter de kiezers'* als een mythe kan worden bestempeld. Immers, allerlei groepen kiezers die vóór 1894, het jaar van de eerste scheuring, misschien tot de potentiële of daadwerkelijke aanhang van de ARP kunnen worden gerekend, verdwijnen uit beeld wanneer ze politiek zelfstandig gingen optreden. De conclusie zou dan vermoedelijk luiden dat de ARP helemaal niet benadeeld werd door het beperkte kiesrecht of er misschien zelfs door bevoordeeld werd. Een conclusie die overigens snel weerlegd zal worden door te wijzen op het bestaan van de protestantse partijen die buiten beschouwing zijn gelaten.

Wanneer we alle protestantse partijen in het onderzoek betrekken, doet zich echter het omgekeerde probleem voor. Met die nieuwe protestantse partijen zouden wel eens kiezers in beeld kunnen komen die oorspronkelijk helemaal niet tot het potentieel van de ARP hebben behoord. De conclusie zou dan voor de hand liggen dat de ARP wel door het beperkte kiesrecht werd benadeeld. Aan beide benaderingen kleven dus duidelijke bezwaren. Een betere methode is echter niet voorhanden, zodat in dit artikel beide benaderingen gepresenteerd worden. Dat betekent dat zowel de resultaten van alleen de ARP bekeken worden als de resultaten van alle protestantse partijen gezamenlijk. Onder de noemer protestantse partijen worden voor 1918 de ARP, vrij-antirevolutionairen, CHK, Friese Bond en CHU verstaan en na 1918 naast de ARP en CHU ook de Christen-Democratische Partij (CDP), de

¹¹ R. de Jong, 'Antirevolutionaire partijvorming, 1848-1879. Een afwijkende visie', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 213-226.

¹² Formeel de Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische grondslag in de provincie Friesland.

Christelijk-Sociale Partij (CSP) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Overigens heeft de keuze om beide benaderingen te hanteren ook een evident voordeel. De beide methoden kunnen namelijk als de begrenzingen van de bandbreedte worden beschouwd waarbinnen de daadwerkelijke electorale ontwikkeling zich heeft afgespeeld.

In tabel 1 zijn de beide benaderingen toegepast op de zetelontwikkeling tussen 1879 en 1918. Achter het verkiezingsjaar is aangegeven hoeveel procent van de mannelijke bevolking die aan de leeftijdseis voldeed het kiesrecht bezat. In de daaropvolgende kolom staat het aantal zetels waaruit de Tweede Kamer bestond, waarna het aantal zetels volgt dat de ARP respectievelijk de protestantse partijen innamen. Omdat het totaal aantal kamerzetels in 1888 tot 100 werd verhoogd, is tussen haakjes het aantal zetels als percentage vermeld zodat vergelijking voor de gehele periode mogelijk is.

Tabel 1. Aantal antirevolutionaire en protestantse zetels in de Tweede Kamer (1879-1918)

Jaar	El. % man. bev.	Totaal zetels	Zetels ARP	Jaar	El. % man. bev.	Totaal zetels	Zetels prot. part.	Zetels ARP
1879	12,3	86	12 (14)	1897	49,0	100	23	17
1881		86	15 (17)	1901		100	33	24
1883		86	19 (22)	1905		100	23	15
1884		86	23 (27)	1909	63,2	100	35	23
1886		86	19 (22)	1913	68,0	100	20	11
1888	26,8	100	27	1918	97,4	100	22	13
1891		100	20					

Op het eerste gezicht verwijst de tabel de realiteitswaarde van ‘*Het volk achter de kiezers*’ direct naar het rijk der fabelen. Wanneer de ARP inderdaad over relatief meer aanhang onder het niet-kiesgerechtigde deel van de mannelijke bevolking had beschikt dan onder het kiesgerechtigde deel, dan zou het aantal zetels moeten stijgen naarmate het kiesrecht werd uitgebreid. Daarvan is bij de ARP echter geen sprake. Eerder het tegendeel. Het aantal zetels dat de ARP in 1913 en 1918 behaalde, ligt duidelijk onder dat in de jaren 1880. Maar ook wanneer we het net wijder uitwerpen en alle protestantse partijen in de beschouwing betrekken, is er nog steeds geen sprake van een duidelijke toename van de electorale aanhang. Al in 1884 en 1888 behaalde de ARP 27 procent van de zetels. Dit percentage overtroffen de gezamenlijke protestantse partijen alleen in 1901 en 1909 terwijl ze daar in 1897, 1905, 1913 en 1918 duidelijk onder bleven.

Tegen de achtergrond van de snelle toename van het kiesrecht geeft tabel 1 zodanig duidelijke resultaten dat het betoog hier al zou kunnen stoppen met de conclusie dat de ARP niet benadeeld werd door het beperkte kiesrecht en dat *'Het volk achter de kiezers'* weliswaar een leuze was met grote retorische kracht maar niet in de electorale realiteit wortelde. Dit zou echter gemakzuchtig zijn, omdat iedere lezer die enigszins op de hoogte is met de werking van het Nederlandse kiesstelsel onmiddellijk zou wijzen op de vertekeningen die dit stelsel veroorzaakte.

In het districtenstelsel zoals dat sinds 1848 van kracht was – het absolute meerderheidsstelsel – kon een kandidaat in de eerste ronde alleen winnen wanneer hij de absolute meerderheid behaalde. Had geen van de kandidaten de absolute meerderheid behaald, dan volgde een herstemming tussen de twee kandidaten met de meeste stemmen. Voor minderheden was het daarom steeds een afweging of het verstandig was om met een eigen kandidaat op te treden. Dat gold vooral voor de katholieken, die in veel districten boven de grote rivieren een grote minderheid vormden. Een katholieke kandidaat kon wel tot de herstemming doordringen, maar legde daar bijna altijd het loodje doordat veel protestantse kiezers dan liever op een geloofsgenoot stemden, een protestantse liberaal, dan op een politiek bondgenoot. De katholieke kiezers restte daarom niet veel anders dan al in de eerste ronde de antirevolutionaire kandidaten te steunen. Het gevolg is dat het aantal zetels dat de protestantse partijen behaalden een slechte graadmeter is voor het vaststellen van de protestantse electorale aanhang van deze partijen, omdat er veel katholieke stemmen onder schuilgingen. Er zal dus naar een andere methode moeten worden gezocht.

Een meer betrouwbare manier om de toename van het orthodox-protestantse electoraat te meten, is door de verkiezingsuitslagen in een aantal kiesdistricten onder de kieswet van 1850 te vergelijken met de uitslag van de verkiezingen in 1918. In laatstgenoemd jaar werden namelijk de eerste en tevens enige kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht gehouden. Doordat vóór 1918 alleen mannen kiesrecht konden verwerven, bieden juist de verkiezingen van 1918 het beste vergelijkingsmateriaal om de vermeende ondervertegenwoordiging van de orthodox-protestanten onder het electoraat te toetsen.

Het lastigste onderdeel van een dergelijke vergelijking is de selectie van een aantal kiesdistricten waarvan de uitslagen bruikbaar zijn voor een vergelijking met de verkiezingen van 1918. Immers, door de eerder aangehaalde katholieke ondersteuning van de kandidaten van de ARP in de jaren 1880 bestaat het gevaar dat eerder fluctuaties in de opkomst van katholieke kiezers worden gemeten dan de omvang van het orthodox-protestantse electoraat. Dit risico kan beperkt worden door districten te selecteren waar het aandeel van de katholieken in de bevolking ruim beneden de tien procent lag. Uitslagen in kiesdistricten waar het katholieke bevolkingsaandeel hoger lag, kunnen alleen gebruikt worden wanneer de katholieken met een eigen kandidaat aan de verkiezingen deelnamen. De katholieken brachten dan in overgrote meerderheid hun stem op hun geloofsgenoot uit.¹³

Een andere eis waaraan geselecteerde kiesdistricten moeten voldoen, is dat de opkomst hoog genoeg was om te voorkomen dat de opkomst onder de verschillende groepen kiezers sterk uiteenliep. Nu heeft het stellen van een grens altijd iets arbitrairs. In het algemeen kan echter gesteld worden dat bij een opkomst boven de 70 procent de aanhangers van alle politieke groeperingen aan de verkiezingen deelnamen. Voor de verkiezingen van 1918 geldt dit probleem niet. De opkomstplicht garandeerde namelijk een getrouwe gang naar de stembus.

Het resultaat van deze selectie is een negental kiesdistricten waarvan een aantal verkiezingsuitslagen uit de jaren 1880 aan deze eisen voldoen. In vijf kiesdistricten (Dokkum, Steenwijk, Brielle, Dordrecht en Zierikzee) deed alleen een liberaal en een antirevolutionair aan de verkiezingen mee, terwijl het aantal katholieke kiezers gering was (van 1 procent in Dokkum tot 7 procent in Zierikzee). In de districten Almelo, Leiden, Delft en Zevenbergen namen zowel liberalen, antirevolutionairen als katholieken met een eigen kandidaat aan de verkiezingen deel. In acht van de negen districten lag de opkomst rond of ruim boven de 80 procent, zodat aan de eis met betrekking tot de opkomst ruimschoots is voldaan. Alleen in het district Zevenbergen lag de opkomst onder de 80 procent. Vervolgens zijn voor 1918 de uitslagen van alle gemeenten in de, inmiddels voormalige, kiesdistricten opgeteld.¹⁴ Het resultaat is in tabel 2 opgenomen.

In de kiesdistricten waar een katholieke kandidaat optrad, was de stemming zuiver. De stemmen die de antirevolutionaire kandidaat ontving, waren dan namelijk niet afkomstig van katholieke kiezers, omdat die op hun eigen katholieke kandidaat stemden. In de andere districten was dat niet geval. Hoewel het aantal katholieken daar gering was, zullen ze waarschijnlijk wel gestemd hebben. Om deze reden is het stemmental van de antirevolutionaire kandidaat gecorrigeerd voor de katholieke stemmen.¹⁵ Net als in de vorige tabel gaan onder de noemer protestantse partijen in 1918 de ARP, CHU, CDP, CSP en de SGP schuil.

Tabel 2 behoeft enige nadere toelichting. In kolom 3 staat voor elk kiesdistrict het electoraat uitgedrukt als percentage van de volwassen mannelijke bevolking dat aan de leeftijdseis voor het kiesrecht voldeed. In kolom 4 staat de opkomst tijdens de verkiezingen in het betreffende district. Kolom 5 toont het aantal stemmen op de ARP als percentage van de uitgebrachte geldige stemmen. In kolom 6 staat het percentage stemmen dat in 1918 op de

¹³ De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 105-107, 164-166.

¹⁴ De uitslagen van de kamerverkiezingen van 1918 zullen te zijner tijd per gemeente in een databank toegankelijk worden gemaakt.

¹⁵ Voor de correctie is er van uitgegaan dat het katholieke aandeel in het electoraat even groot is als het aandeel in de bevolking van het district, dat de opkomst onder de katholieke kiezers even hoog was als onder alle kiezers en dat 90 procent van de opgekomen katholieke kiezers zijn stem op de antirevolutionaire kandidaat uitbracht. In het geval van Brielle, waar 4 procent van de bevolking katholiek was, betekent dat: 4 procent x 1344 (electoraat) x 87,4 procent (opkomst) x 90 procent (katholieke politieke orthodoxie) = 42 stemmen. De antirevolutionaire behaalde 478 stemmen. Na de correctie worden dat dan 436 stemmen.

protestantse partijen werd uitgebracht en kolom 7 laat het verschil zien ten opzichte van de uitslag in de jaren 1880. Hetzelfde geldt voor de kolommen 8 en 9 waar de stemmen worden weergegeven die alleen op de ARP waren uitgebracht.

Tabel 2. Electorale aanhang ARP in de jaren 1880 en van de ARP en de protestantse partijen in 1918 in negen kiesdistricten

Kiesdistricten	Uitslagen 1881-1886				Uitslagen 1918			
	Jaar	El. % man bev.	Opkomst	% ARP	% Prot. part.	Ver-schil	% ARP	Ver-schil
Zierikzee	1886	12,6	87,3	29,3	44,5	+ 15.2	39,0	+ 9.7
Almelo	1881	10,3	86,6	8,3	15,7	+ 7.4	6,4	- 1.9
Dokkum	1883	11,8	81,4	47,0	54,4	+ 7.4	37,5	- 9.5
Delft	1884	14,4	84,1	25,6	32,4	+ 6.8	20,4	- 5.2
Leiden	1886	13,3	87,7	31,7	36,4	+ 4.7	20,5	- 11.2
Steenwijk	1884	13,7	91,1	49,6	51,5	+ 1.9	34,0	- 15.6
Zevenbergen	1884	18,9	74,1	33,5	34,9	+ 1.4	17,3	- 16.2
Dordrecht	1884	10,2	79,7	39,7	40,4	+ 0.7	31,3	- 8.4
Brielle	1883	10,8	87,4	37,2	34,6	- 2.6	23,7	- 13.5
Totaal				32,4	35,7	+ 3.3	23,3	- 9.1

Een van de zaken die in de tabel direct in het oog springen, is de grote uitbreiding van het kiesrecht. In de jaren 1880 waren maar weinig mannen van 23 jaar en ouder, de leeftijd waarop het kiesrecht kon worden verworven, kiesgerechtigd. In de onderzochte districten liep dat uiteen van 10,2 procent in Dordrecht tot 18,9 procent in Zevenbergen. Het verschil met het algemeen mannenkiesrecht uit 1918 kan bijna niet groter zijn. Hoe moeten de verschillen tussen de uitslagen in de jaren 1880 en in 1918 nu gewaardeerd worden in het licht van deze enorme uitbreiding? Wanneer we alleen de uitslagen van de ARP uit 1918 vergelijken met de resultaten die in de jaren 1880 waren geboekt, dan valt op dat de ARP in alle kiesdistricten sterk achteruit was gegaan. De enige uitzondering was het district Zierikzee waar de ARP een flinke winst boekte. De conclusie moet dan luiden dat de ARP in 1918 beduidend slechtere resultaten behaalde dan in de jaren 1880.

Dit beeld verandert wanneer we het resultaat van de gezamenlijke protestantse partijen in 1918 vergelijken met de uitslagen in de jaren 1880. In de meeste districten was de aanhang toegenomen met uitzondering van Brielle waar een lichte daling optrad. De vraag is nu hoe we deze verschillen tussen de uitslagen in de jaren 1880 en in 1918 moeten waarderen in het licht van de grote uitbreiding van het kiesrecht. Met andere woorden: hoeveel moet het resultaat van de protestantse partijen in 1918 zijn toegenomen om aan de leuze *'Het volk achter de kiezers'* realiteitswaarde toe te kennen? Daar is natuurlijk geen objectieve maat voor te geven. In ieder geval lijkt de toename in het district Zierikzee wel van zodanige omvang te zijn dat er in dat district in de jaren 1880 sprake was van een flinke antirevolutionaire ondervertegenwoordiging in het electoraat. Ook in Almelo, Dokkum en Delft was sprake van ondervertegenwoordiging, hoewel hier de vraag natuurlijk gesteld moet worden welke betekenis daaraan moet worden gegeven. De stijging was namelijk niet bepaald spectaculair. In Leiden was dat al minder en in Steenwijk, Zevenbergen en Dordrecht was de toename zo gering, dat in die districten de leuze geen reële waarde bezat, terwijl in Brielle de aanhang zelfs daalde. Aangezien de omvang van de bevolking en het electoraat nogal verschilde per district, is ook het totaal van alle districten opgenomen. De stijging in alle districten samen kan niet anders dan als bescheiden worden bestempeld, namelijk van 32,4 procent van de geldige stemmen naar 35,7 procent. Hoewel de situatie per district dus sterk uiteen kon lopen, kan in het licht van de sterke uitbreiding van het electoraat niet gesproken worden van een opmerkelijke toename van de aanhang van de protestantse partijen. *'Het volk achter de kiezers'* was zodoende een krachtige maar misleidende leuze. Vooral ook, omdat in 1918 onder de noemer protestantse partijen kiezers schuilgingen, die in de jaren 1880 waarschijnlijk niet tot het antirevolutionaire potentieel gerekend konden worden. Van een sterke ondervertegenwoordiging van de ARP in het wettelijke land was daarom in de jaren 1880 geen sprake. *'Het volk achter de kiezers'* was vooral een leuze die het zelfbeeld van de antirevolutionairen vorm gaf en die de identiteit van de ARP in belangrijke mate bepaalde.

Conclusie

'Het volk achter de kiezers' is een leuze, die de moeite van het bestuderen waard blijft vanuit het mobiliserende en legitimerende aspect. Dat de ARP rond het midden van de jaren 1880 werkelijk sterk ondervertegenwoordigd was in het wettelijke land en sterk oververtegenwoordigd in het werkelijke land lijkt echter meer op fictie te berusten dan op feiten. De relatieve toename in het stemmental van de protestantse partijen in 1918 ten opzichte van de resultaten die de ARP rond 1885 had geboekt was in veel streken zo gering dat die het gebruik van zulke stellige uitspraken niet bepaald rechtvaardigt.

Wanneer de doorgaans liberale kamermeerderheid tot 1888, de afwisseling van confessionele en liberale kabinetten tot 1917 en de confessionele dominantie na 1918 maar zeer ten dele herleid kunnen worden tot de uitbreiding van het kiesrecht resteert de vraag hoe deze ontwikkelingen dan wel verklaard moeten worden. Deze vraag kent afhankelijk van het tijdvak

waarvoor hij gesteld wordt een verschillend antwoord.

Allereerst de periode tot de herziening van het kiesstelsel in 1888. In het begin van de jaren 1880 was de ARP een goed georganiseerde partij met een electorale achterban die in relatief opzicht niet heel veel meer zou groeien. Afgezien van een kortstondige periode in 1883 en 1884 beschikten de liberalen toch steeds over de meerderheid in de Tweede Kamer. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. Ten eerste de befaamde kieswetgeografie. Doordat de grondwet bepaalde dat iedere afgevaardigde 45.000 inwoners moest vertegenwoordigen, diende de kiestabel – die de indeling van gemeenten in kiesdistricten regelde – met zekere regelmaat te worden herzien. Bij de laatste herziening van de kiestabel in 1878 hadden de liberalen de schaar waarmee de districten werden geknipt stevig in handen gehad. Daarvan hadden ze flink weten te profiteren. Van de zes nieuwe kiesdistricten die dat jaar werden opgericht, kwamen er namelijk vijf in liberale handen.¹⁶

De tweede oorzaak voor de liberale meerderheid is de moeizame electorale samenwerking tussen katholieken en antirevolutionairen. In nogal wat districten was voor orthodox-protestantse kiezers ondersteuning van een katholieke kandidaat gewoonweg een brug te ver en gaven zij tijdens een herstemming de voorkeur aan een protestantse liberaal boven een katholiek. Dit antipapisme heeft de liberalen steeds verschillende zetels opgeleverd.

De herziening van het kiesstelsel in 1888 stelde het aantal kamerzetels vast op 100. De meeste districten vaardigden nog maar één kamerlid af, terwijl alle districten vaste grenzen kregen. Hiermee werden de liberalen beroofd van de kieswetgeografie als wapen. Het opdelen van grote districten in kleine districten kostte de liberalen bovendien direct al enkele zetels. Daarnaast werkten antirevolutionairen en katholieken steeds inniger samen op electoraal gebied en werd de weerstand onder antirevolutionaire kiezers om op katholieke kandidaten te stemmen geleidelijk minder groot, zonder overigens geheel te verdwijnen. En hoewel de ARP in 1888 bij de eerste verkiezingen onder het nieuwe kiesstelsel besloot om in de meeste districten in de eerste ronde met een eigen kandidaat op te treden, werden tijdens de herstemmingen op een tot dan toe ongekende schaal katholieke kandidaten aanbevolen.¹⁷ Ook in 1901 werd door rechts, dat inmiddels behalve uit katholieken en antirevolutionairen ook uit Friese christelijk-historischen en vrij-antirevolutionairen bestond, electoraal samengewerkt.¹⁸ Niet toevallig werd de electorale samenwerking beide malen beloond met een kamermeerderheid en een kabinet.

De mate van samenwerking tussen de rechtse partijen is echter niet afdoende om hun electorale fortuin na 1888 te verklaren. Daarvoor was evenzeer een omvangrijke groep kiezers verantwoordelijk die niet partijgebonden hun stem uitbracht. Deze kiezers waren in belangrijke mate

¹⁶ J.J. Huizinga, 'Een gebroken spiegel. Zeventig jaar districtenstelsel (1848-1917)', *TvG* 92 (1979) 426-437.

¹⁷ R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001) 283-285.

¹⁸ Idem, 'De strijd moet langs dit kabinet voorbij gaan. De verkiezingen van 1901', in: D.Th. Kuiper en G.J. Schutte (eds.), *Het kabinet Kuiper (1901-1905)* (Zoetermeer 2001) 25-45.

verantwoordelijk voor de regelmatige afwisseling van rechtse en linkse kabinetten die de periode 1888-1917 kenmerkt.¹⁹ De verkiezingen onder het districtenstelsel lokten met hun duidelijke inzet, de politieke kleur van het toekomstig kabinet, onder nogal wat kiezers tactisch stemgedrag uit.

De belangrijkste verklaring voor de stabiele confessionele kamermeerderheid na 1918 ligt in de vervanging van het districtenstelsel door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Hierdoor werden de katholieke stemmen in Noord-Brabant en Limburg voor het eerst volledig in kamerzetels omgezet. Tot 1918 waren veel katholieke stemmen min of meer nutteloos uitgebracht omdat de meeste Brabantse en Limburgse kiesdistricten toch vast in handen van de katholieke partij waren. De confessionele meerderheid na 1918 was dan ook vooral te danken aan de toename van het aantal katholieke stemmen en in veel mindere mate aan een toename van de protestantse stemmen. De protestantse partijen wonnen in 1918 immers maar twee zetels, waardoor ze van 20 naar 22 stegen, terwijl de katholieken er vijf wonnen, van 25 in 1913 tot 30 in 1918. Voor een verklaring van het ontstaan van een rechtse kamermeerderheid tussen 1880 en 1918 moet daarom niet zozeer gekeken worden naar de werking van het censuskiesrecht, maar naar het verdwijnen van de kieswetgeografie, de toenemende electorale samenwerking van de rechtse partijen, het nagenoeg verdwijnen van tactisch stemgedrag na 1918 en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging.

De constatering dat het met de antirevolutionaire ondervertegenwoordiging onder het electoraat in de negentiende eeuw lang niet zo erg was gesteld als de retoriek ons lang heeft laten geloven, gevoegd bij de recente constatering van Van Schie dat de liberale partijen rond 1900 over een sociaal veel bredere electorale achterban beschikten dan doorgaans wordt aangenomen, wijst op de noodzaak om verkiezingsonderzoek serieus op te pakken. De electorale aanhang van de meeste partijen was niet alleen veel breder dan veelal wordt gesuggereerd, maar ook veel dynamischer.

Ron de Jong (1960) is historicus. In 1999 is hij gepromoveerd op een proefschrift over verkiezingen voor de Tweede Kamer tussen 1848 en 1887. Een databank met verkiezingsuitslagen tussen 1848 en 1917 is te raadplegen op de website van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Overige publicaties: *Tussen ambt en vrij beroep. Het notariaat tussen 1842 en 1999* (Amsterdam 2002); *Electoral culture en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005). In het najaar zal, samen met Marcel ten Hooven, een geschiedenis van de CHU verschijnen.

Summary

Ron de Jong, *The Anti-Revolutionary People behind the Voters. Fact or fiction? The Electoral Support of the ARP around 1885 and in 1918*

The rallying cry 'The people behind the voters' symbolised the political discrimination against the anti-revolutionaries. The restricted franchise, based

¹⁹ R. de Jong, 'Verkiezingen in Nederland 1888-1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?', *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 115-133.

on tax assessments, was supposed to favour the liberals. It is, however, doubtful whether this rallying cry represented any real form of discrimination or whether it should be regarded instead as part of the self-image of the anti-revolutionaries. This is hard to determine. The number of seats gained during elections is not a very good benchmark because the absolute majority run-off system (constituency voting system with a second ballot) forced political parties to look for electoral cooperation. The size of the electoral support, on the other hand, can be estimated, when the election results of several carefully selected constituencies from the 1880s are compared with the election results of 1918. At this point, the votes were being cast under the regime of proportional representation and universal male suffrage. The anti-revolutionary electoral gains in 1918 turned out to be so small, that the rallying cry 'The people behind the voters' must be regarded as being out of touch with reality. Already, under the very restricted suffrage of the 1880s, the anti-revolutionaries had almost reached the peak of their electoral support.

Het dilemma van een verleidelijk crossover boek

ANTON SCHUURMAN

Het is niet moeilijk om enthousiast te raken over het nieuwe boek van Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*.¹ De lezer wordt meegezogen in het verhaal van een nieuwe wereld die aan het ontstaan is, en die, hoewel zij nieuw heet, voor ons ook alweer de charme van nostalgie heeft: ach ja, de stoomtrein, telegraaf, telefoon, bruggen, bevaarbare rivieren. Wat voor de tijdgenoten een enorme versnelling betekende, is voor ons de tijd toen het leven nog een veel aangenamer tempo had. Dit gevoel van nostalgie wordt nog versterkt door de goed gekozen zwartwit foto's. Ook deze zijn modern in de zin dat ze stedelijkheid laten zien en de nieuwe omgeving. Maar doordat ze zwartwit zijn, gaan ze duidelijk over vroeger.

Wat het nieuwe betreft, herkennen wij veel van de opwinding die Van der Woud in het boek beschrijft – want die voelen we nu bij het internet, bij draagbare telefoons, bij de doorbraken op medisch-biologisch gebied. Van der Woud maakt slim gebruik van deze ervaring van de lezer door er wel op in te spelen, maar geen expliciete vergelijkingen te maken met de huidige ontwikkelingen. (Wat nog eerder opvalt, is het ontbreken van negatieve reacties op de modernisering, zoals we die tegenwoordig maar al te goed kennen in de vorm van ethisch medische vraagstukken. Waren ze er niet of vindt Van der Woud het niet nodig ook deze kant van de medaille te belichten?) De belangrijkste verdienste van het boek is misschien wel dit terugroepen van de opwinding over het nieuwe in de tweede helft van de negentiende eeuw en de vraag hoe er mee om te gaan en erop te reageren. Zo citeert hij Max Nordau, een Duitse medicus, die schrijft: 'Door de enorme toename van de communicatie en mobiliteit is de wereld van een gemiddelde dorpsbewoner veel groter dan die van de eerste minister van een staat honderd jaar geleden – die dorpsbewoner praat mee over de hongersnood in Rusland, een opstand in Chili, het Panama schandaal en een wereldtentoonstelling in Amerika' (99). Het is een citaat dat zo uit de discussie over de gevolgen van de hedendaagse globalisering kan komen. Dit is een belangrijke verdienste, want het geeft het verleden zijn open karakter terug. Het verleden is nog niet vastgelegd door het vervolg erop.

Dat open karakter komt ook tot uitdrukking in Van der Wouds discussie over de zeehavens. Volgens hem was in 1865 Vlissingen, en niet Rotterdam of Amsterdam, uitverkoren om het belangrijkste Nederlandse knooppunt in de internationale goederenstroom te worden. Er werd flink geïnvesteerd in de haven van Vlissingen, in de kanalen door Walcheren en Zuid-Beveland en in de spoorweg Roosendaal-Vlissingen. Ook verhaalt hij van de pogingen om Harlingen en Delfzijl een belangrijke rol te laten spelen. Van der Wouds

¹ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 2006, 463 blz., €29,95, ISBN 978 90 351 2983 2).